

Відзив офіційного опонента
Лібанової Елли Марленівни
на дисертаційну роботу Степури Тетяни Михайлівни
«Розвиток людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і
політика

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена усвідомленням ролі людського потенціалу в цивілізаційному прогресі, в розвитку економіки, в утвердженні нових цінностей post COVID-ного суспільства – з одного боку, і нового розуміння категорії «якість», її місця в оцінюванні результатів розвитку – з другого.

Глобалізація забезпечує кожній особистості можливості, по-перше, порівнянь умов життя в різних країнах, а по-друге, вибору країни проживання. Саме різною якістю життя, включно із умовами та оплатою праці, доступністю послуг, якістю інфраструктури, обумовлений сплеск міграційних переміщень у другій половині ХХ сторіччя.

Держава – це, передусім, не територія і не економіка, а населення, здорове, освічене і задоволене своїм життям. І аби не втратити державність, аби стати конкурентоспроможною у світовому соціально-економічному просторі Україна має у дуже стислі терміни забезпечити такий рівень якості життя своїм громадянам, до якого розвинені країни йшли упродовж століть.

Еволюцію наукового трактування таких категорій, як розвиток, рушійна сила, якість, національне багатство *etc*, втілено у поступовому переході від гіперболізації значення фінансово-ресурсних складових до розуміння центральної ролі саме людини, пріоритетного значення її здатності продукувати і втілювати нове знання, від ізольованих досліджень та оцінок окремих складових процесів та явищ до їх вивчення на базі системних поглядів. Зокрема, із цим пов'язане те, що головна у кваліології категорія «якість» стосується не так окремого товару/послуги, як умов життя людини, досконалості інфраструктурних мереж, які задовольняють відповідні потреби й здатні постійно самоудосконалювати якість виконуваних функцій.

Метою дисертаційної роботи визначено розроблення теоретико-методологічних та методичних засад кваліметричного дослідження людського потенціалу України та системи управління його розвитком відповідно до тенденцій квалітизації національної економіки. Слід зазначити, що у цілому Т.М. Степурі вдалося досягти поставленої мети і розв'язати обумовлені нею завдання.

Оформлення роботи відповідає встановленим вимогам.

Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових фахових виданнях обумовлена тим, що основні положення, які містять елементи наукової новизни і належать особисто автору, викладено у 59 наукових працях, включно

із: 7-ма колективними монографіями (1-єю виданою за кордоном), 16-ма статтями у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України, 4-ма статтями у періодичних наукових виданнях інших держав. Загальний обсяг особистого внеску Т.М. Степури становить 22,0 д.а.

Анотеза є ідентичною за змістом з основними положеннями дисертації і надає вичерпне уявлення про основні отримані результати проведеного дослідження.

Визначення предмету та об'єкту дослідження цілком відтворює спрямованість та зміст дослідження, сформульовану наукову проблему.

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій визначається об'єктивністю і широтою використаної у дослідженні інформації, як з вітчизняних так і закордонних джерел, коректним застосуванням фундаментальних положень науки, системним підходом, обґрунтованим використанням широкого переліку загально- і конкретно-наукових методів.

Інформаційною базою слугують фундаментальні наукові праці, аналітичні матеріали, результати досліджень провідних українських та закордонних науковців, нормативно-правова база України, норми міжнародного права, державна та відомча статистика України, інших держав, міжнародних організацій (Світового банку, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації з міграції, Міжнародної організації зі стандартизації *etc*), *Internet*-ресурси, дані соціологічних опитувань, отримані автором спільно з учасниками Проєкту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення», що виконувався в Україні при секторальній підтримці ЄС. Результати, представлені у дослідженні, опрацьовані та інтерпретовані особисто автором.

Наукова новизна одержаних результатів забезпечує необхідний внесок у розвиток економічної науки.

Найбільш важливими теоретико-методологічними новаціями, з моєї точки зору, є такі:

- обґрунтування нового напрямку структурно-кваліметричних досліджень людського потенціалу – кваліологічної аналітики, що включає розроблення її методології у тісному зв'язку з положеннями енергетичної економіки праці та концепції людського розвитку, методичного забезпечення аналізу розвитку людського потенціалу регіонів України з використанням положень теорії управління якістю, аналітичного забезпечення напрямів удосконалення політики розвитку людського потенціалу;
- формулювання концепції квалітативної економіки, підставою виокремлення якої є наростання суперечностей та викликів щодо гармонійного задоволення людських потреб (базових і якісно нових) – з одного боку, та їх нерозривний зв'язок із принципами економічного зростання на базі якості та сталого людського розвитку – з другого;
- розвиток концепції людського потенціалу у тривимірній системі координат «час-простір-енергія», що дає змогу вводити нові координати діагностики проблем розвитку людського потенціалу: функцію часу як механізму

синхронізації появи нової якості, функцію простору як середовища життєдіяльності, функцію енергобалансу людини як основного джерела життєздатності, здоров'я і енергообміну у процесі праці;

- збагачення методології політики розвитку людського потенціалу низкою методів управління якістю (контрольних карт) для оцінювання стабільності процесів розвитку його складових у регіонах України, їх відповідності прийнятним межах – це дає змогу з'ясувати ступінь реагування системи на заходи політики.

Загалом теоретичні напрацювання Т.М. Степури на основі застосування кваліметричних підходів, структурно-кваліметричної декомпозиції людського потенціалу, виокремлення особистісного і діяльнісного зрізів людської активності утворюють наукове підґрунтя максимального врахування сучасних об'єктивних тенденцій квалітизації економіки, диджиталізації, трансформації цінностей, вимог сталого людського розвитку.

Вагомою складовою дисертаційної роботи Т.М. Степури є аналітика, коректна, ґрунтовна і об'єктивна. Заслужують на увагу:

- структурно-кваліметричні дослідження людського потенціалу за гео-просторовим (регіональні рівні розвитку людського потенціалу) та функціонально-часовим (чинники системотворення складових людського потенціалу) напрямками, із подальшим ранжуванням пріоритетів відповідної політики розвитку людського потенціалу за кожною з його складових;
- виявлення закономірностей формування територіальних ринків праці, що дає змогу ідентифікувати зумовлені міграцією квалітативні зміни людського потенціалу України на окремих рівнях інституційної організації суспільства (особа, домогосподарство, держава);
- методико-прикладні аспекти використання моніторингових досліджень у діагностуванні квалітативних асиметрій освітньої сфери та ринків кваліфікованої праці;
- результати дослідження тенденцій диджиталізації людського потенціалу як джерела можливостей його розвитку, зокрема виявлення резервів змістовної і структурної трансформації середовища людської активності;
- пропозиції щодо запровадження моніторингових технологій у сфері вищої освіти, ринку праці, охорони здоров'я.

Отримані методико-аналітичні результати дають змогу розпочати роботу над створенням загального інформаційного поля із наступним його використанням для оцінювання, моніторингу та управління розвитком людського потенціалу.

Наведені у дисертації аргументи та обґрунтування наукової новизни підтверджено апробацією на численних авторитетних конференціях, форумах, наукових семінарах упродовж 2009-2020 років.

Практичне значення дисертації полягає в удосконаленні методології системної класифікації та обґрунтуванні політики розвитку людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України, що забезпечує принципову можливість збалансування потреб людського потенціалу в освітній сфері, на ринку праці, у процесі міграційних переміщень, соціокультурній та іншій діяльності – з одного боку, і можливостей середовища їх задовольняти – з другого.

Окремі положення дисертації використано в діяльності Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України (щодо формування індикаторів відтворення якості людського потенціалу), Комітету з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення Верховної Ради України (для обґрунтування політики розвитку людського потенціалу), благодійного фонду «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики» (для розробки програм стратегічного розвитку групи університетів, переміщених із тимчасово окупованої території), регіональних органів влади (при підготовці програм зайнятості різних років та для обґрунтування сценаріїв розвитку регіонального ринку праці).

Отримані теоретичні та прикладні результати доцільно і надалі впроваджувати у державну і регіональну політику людського розвитку, зокрема до таких її складових, як соціальна підтримка населення, управління системою охорони здоров'я, регулювання регіональних та професійних ринків праці і сфери вищої освіти, формування навчальних курсів, освітніх програм тощо.

Самостійність виконання дисертаційного дослідження і оригінальність авторських підходів до висвітлення теми дисертації не викликають сумніву. На захист винесено виключно особисті розробки авторки.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, висновків та списку використаних джерел з 460 найменувань, 57 таблиць та 89 рисунків, 19 додатків. Структура роботи логічна, відповідає меті і завданням дослідження, сприяє максимально повному висвітленню отриманих результатів.

Оцінюючи **основні положення та висновки дисертації, що виносяться на захист**, необхідно підкреслити їх теоретичну обґрунтованість та комплексність.

Рекомендації здебільшого достатньо конкретні й обґрунтовані, і хоча не з усіма можна погодитися, вони, безумовно, розроблені з позицій системного підходу і не мають еkleктичного характеру.

Дискусійні положення та висновки дисертаційної роботи. Не всі положення роботи є беззаперечними, частина має дискусійний характер, а деякі потребують уточнення та додаткової аргументації. У більшості випадків саме ті результати, які становлять наукову новизну дисертації, дають поштовх до дискусії. Слід підкреслити і надзвичайну широту теми, що не у всіх випадках дозволило охопити усі аспекти проблематики дослідження.

1. Викликає дискусію трактування категорій «квалітативна економіка» і «квалітизація економіки». Квалітизацію авторкою запропоновано розглядати як процес набуття економікою рис, особливостей, характеристик квалітативної економіки (с. 109 дисертації), що закладає в цей термін етап становлення квалітативної економіки. Однак, на мій погляд, квалітизація передбачає поглиблення ознак квалітативної економіки та є вищим ступенем її розвитку. Відтак, у дослідженні варто було б вести мову, радше, про становлення квалітативної економіки, а не про її квалітизацію, оскільки наразі чинне інформаційне забезпечення не дає достатньо даних для оцінки якісних ознак процесів розвитку людського потенціалу в Україні.
2. Заперечення викликає застосування терміну «якість людини як носія робочої сили» при визначенні модернізаційних особливостей квалітативної економіки (табл. 1.4, с. 92) – з огляду на предмет дослідження доречно було говорити про «якість людини як носія потенціалу» (інтелектуально- чи соціально-трудового).

3. Досліджуючи еволюцію наукового знання щодо ролі рушійних сил прогресу Т.М.Степура, з моєї точки зору, не зовсім справедливо дорікає Комітету з премій пам'яті А.Нобеля за їх, начебто, пріоритизацію макроекономічних досліджень на шкоду соціоекономічним (п.1.4). Маю нагадати премії С.Кузнеца (1971), М.Фрідмана (1976), А.Сена (1998), Д.Стиглица (2001), А.Дитона (2015), А.Банерджи, Е.Дюфло і М.Кремера (2019).
4. Не поділяю авторських оцінок щодо необхідності адаптації освітньої сфери до потреб ринку праці (п.1.3) та переконаності в тому, що нові професії потребуватимуть радше «м'яких» навичок, ніж фундаментальних знань (с.103). По-перше, освіта є самоцінністю розвитку людського потенціалу, а не тільки фактором конкурентоспроможності на ринку праці. По-друге, сфера освіти має орієнтуватися не на сьогоденні потреби економіки, а на, принаймні, 10-річну перспективу, що потребує відповідних детальних прогнозів, які майже неможливі – принаймні так свідчить світовий досвід. По-третє, єдиною альтернативою є формування під час освітньої підготовки тих знань та навичок, які стануть фундаментом можливих у майбутньому трансформацій якості «носіїв трудового потенціалу», тобто формування саме фундаментальних знань та навичок, на які вже наслоюватимуться «м'які».
5. Однією з ознак квалітативної економіки визначено нарощування темпів мобільності населення (просторової, соціальної *etc*). Начебто, ці теза виглядає цілком логічною. Однак, внесення суттєвих коректив до динаміки процесів мобільності пандемією COVID-19 потребує уточнення того, як саме квалітативна економіка розвиватиметься в умовах вимушених обмежень міграції людського потенціалу.
6. Потребує уточнення авторське визначення етапів аналізу людського потенціалу (з акцентом на етап розвитку) – «нарощування людського потенціалу», «розвиток системи людського потенціалу», «середовище формування людського потенціалу» – та додаткових вимірів (як от: середовище формування, відтворення, нарощування) при поглибленні методології дослідження людського потенціалу з обґрунтуванням синтетичного квалітативного підходу (п. 2.1).
7. Не бачу сенсу у виокремленні серед складових людського потенціалу одночасно освітньо-інтелектуальної, професійно-кваліфікаційної і диджитал-інклюзивної (т.2.1, с.160); з моєї точки зору, цифрова грамотність є елементом освіти, а зайнятість в ІКТ – професійно-кваліфікаційної.
8. Я б не переоцінювала значення якості харчування, а калорійність добового раціону і поготів, для оцінки людського потенціалу регіону (п. 2.3) і не використовувала цей показник як один з трьох, що характеризують досягнення регіону (табл. 2.2, с.171) – є значно важливіші і комплексні характеристики; попри всі, часто політично заангажовані, висновки українці не голодують. Що стосується завищеної частки витрат на харчування у бюджетах домогосподарств (порівняно із розвинутими країнами), то структурний показник завжди залежить від інших складових, передусім вартості житлово-комунальних послуг.
9. Цілком підтримуючи авторську позицію щодо включення до ознак розвитку людського потенціалу темпологічного ресурсу – «вільного часу» (табл. 2.5, с. 183), вважаю необхідним посилення аргументації та висвітлення процедури й алгоритму його оцінювання, зокрема пояснення орієнтації на ринкові умови.

10. Питання викликає авторський поділ показників на стимулятори і дестимулятори. Так, не можу погодитись із висновком про те, що «навантаження дітьми» осіб 15-64 років (до речі, ці вікові межі необхідно було б обґрунтувати) є дестимулятором (табл.3.2, с.208). А як же в такому випадку бути із підвищенням народжуваності?
11. Не можу погодитись із виключенням середньої очікуваної тривалості життя із процедури аналізу демографічно-валеологічної складової людського потенціалу (п. 3.1), зокрема визнання низької якості системи охорони здоров'я. Насправді, саме цей індикатор є найбільш комплексною – хоча і дещо інерційною – характеристикою людського потенціалу загалом, а не лише його демографічно-валеологічної складової. Не чисельності населення, а його якості – передусім в плані здоров'я – необхідно надавати пріоритетне значення; безумовно, хотілося б мати пряму інформацію про стан здоров'я, але наразі нічого кращого за тривалість життя світова статистика не пропонує.
12. Аналізуючи дуже цікаві дані щодо оцінювання якості навчання за різними дисциплінами (рис. 3.8, с.227), мимоволі звертаєш увагу на лідерство державного управління, права і охорони здоров'я – з одного боку, і наявності серед відвертих аутсайдерів математики і статистики, тобто тих наук, де Україна має світові досягнення, причому не минулі, а сучасні.
13. Через нерівномірність, а іноді й різнонаправленість векторів розвитку окремих складових людського потенціалу важко виконувати регіональні порівняння й оцінки. Так, регіон може лідирувати за демографічно-валеологічною складовою і відверто відставати за освітньо-інтелектуальною чи професійно-кваліфікаційною або бути лідером за професійно-кваліфікаційною складовою і мати значно нижчі оцінки за соціокультурною та екістичною. До того ж, що більше складових аналізуються, то більшими є такого роду невідповідності. Тому видається доцільним здійснення територіальних порівнянь і відповідне ранжування виключно за окремими складовими, що не дає змоги отримати комплексну оцінку.
14. Маю звернути увагу на брак порівнянь окремих складових людського потенціалу України із аналогами розвинутих країн – їх наявність дала б змогу виявити найбільш критичні розриви та сформулювати на цій основі рекомендації щодо першочергових заходів політики розвитку людського потенціалу в Україні.
15. Не варто переоцінювати поширення патерналізму в Україні (сс.323-324) – з огляду на пенсійне забезпечення, на доступність і «безоплатність» медичної допомоги тощо, українці ще замало вимагають.
16. Цікаві за змістом результати аналізу динаміки мінімальних соціальних гарантій в Україні (п. 4.2) значно б виграли у випадку їх перерахунку в \$ за ПКС, що дало б змогу елімінувати інфляційні чинники і коректно оцінювати зміни прожиткового мінімуму, мінімальної зарплати *etc.*
17. На фоні насиченості роботи узагальненнями різних підходів та методик, детальним оглядом теоретичних положень щодо розвитку людського потенціалу, якості, міграції, соціальної економіки, енергетичної парадигми і т. д. привертає увагу певний брак досліджень управлінських аспектів вирішення проблеми з конкретизацією завдань політики розвитку людського потенціалу України на рівні держави, регіону, громади.

Проте, зроблені зауваження не змінюють загальної високої оцінки дисертації Т.М. Степури.

Загальний висновок. Аналіз змісту дисертації, автореферату, основних опублікованих робіт Т.М. Степури дає підстави для висновку про те, що визначені завдання дослідження осмислено, ретельно опрацьовано й розв'язано на достатньо високому теоретико-методологічному рівні, а фундаментальні розробки конкретизовано до рівня практичних рекомендацій і значною мірою впроваджено.

Глибина дослідження, отримані наукові результати, рівень подання матеріалу, перелік публікацій віддзеркалюють наявність теоретичних, методичних та аналітичних наукових розробок, які є предметом захисту докторської дисертації за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

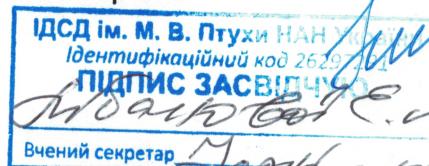
Здобуті науково обґрунтовані результати мають теоретичне та практичне значення і в сукупності вирішують важливу соціально-економічну проблему розвитку людського потенціалу. Наукові публікації у фахових виданнях висвітлюють основні положення дисертації. Роботу оформлено відповідно до встановлених вимог.

Тема дисертації Т.М. Степури повністю відповідає паспорту спеціальності 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

За змістом, оформленням, актуальністю, новизною й науковими підходами робота повністю відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України до робіт на здобуття наукового ступеня доктор економічних наук, зокрема, пп. 9, 10, 12 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами і доповненнями), а її авторка Тетяна Михайлівна Степура заслуговує на присудження наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

Офіційний опонент

д.е.н., професор, академік НАН України,
директор Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В.Птухи НАН України

Е.М.Дібанова